

ВОДА • VODA • WODA • ВОДА • VODA • WODA • ВОДА • VODA • WODA
• ВОДА • VODA • WODA • ВОДА • VODA • WODA • ВОДА • VODA •

SEGÉDKÖNYVEK

A NYELVÉSZET TANULMÁNYOZÁSÁHOZ 156.

ВОДА • VODA • WODA • ВОДА • VODA • WODA • ВОДА • VODA • WODA
• ВОДА • VODA • WODA • ВОДА • VODA • WODA • ВОДА • VODA •
WODA • ВОДА • VODA • WODA • ВОДА • VODA • WODA • ВОДА • VODA

**«ВОДА» В СЛАВЯНСКОЙ
ФРАЗЕОЛОГИИ И ПАРЕМИОЛОГИИ**

**A VÍZ A SZLÁV FRAZEOLÓGIÁBAN
ÉS PAREMIOLÓGIÁBAN**

**WATER IN SLAVONIC PHRASEOLOGY
AND PAREMIOLOGY**

T. 1.

Научные редакторы:

Андраш Золтан, Олег Федосов, Сабольч Янурик

VODA • WODA • ВОДА • VODA • WODA • ВОДА • VODA • WODA • ВОДА
• VODA • WODA • ВОДА • VODA • WODA • ВОДА • VODA • WODA •
ВОДА • VODA • WODA • ВОДА • VODA • WODA • ВОДА • VODA • WODA
• ВОДА • VODA • WODA • ВОДА • VODA • WODA • ВОДА • VODA •
WODA • ВОДА • VODA • WODA • ВОДА • VODA • WODA • ВОДА • VODA
• WODA • ВОДА • VODA • WODA • ВОДА • VODA • WODA • ВОДА •
VODA • WODA • ВОДА • VODA • WODA • ВОДА • VODA • WODA • ВОДА
• VODA • WODA • ВОДА • VODA • WODA • ВОДА • VODA • WODA •

TINTA KÖNYVKIADÓ, BUDAPEST, 2013

ИЗДАТЕЛЬСТВО «ТИНТА», БУДАПЕШТ, 2013

• WODA • ВОДА • VODA • WODA • ВОДА • VODA • WODA • ВОДА •
VODA • WODA • ВОДА • VODA • WODA • ВОДА • VODA • WODA • ВОДА

EÖTVÖS LORÁND TUDOMÁNYEGYETEM
Bölcsészettudományi Kar

SZLÁV ÉS BALTI
FILOLÓGIAI INTÉZET

EÖTVÖS LORÁND UNIVERSITY
Faculty of Humanities

INSTITUTE OF SLAVONIC
AND BALTIC STUDIES

**«ВОДА» В СЛАВЯНСКОЙ ФРАЗЕОЛОГИИ И
ПАРЕМИОЛОГИИ**

**A VÍZ A SZLÁV FRAZEOLÓGIÁBAN ÉS
PAREMIOLÓGIÁBAN**

**WATER IN SLAVONIC PHRASEOLOGY AND
PAREMIOLOGY**

КОЛЛЕКТИВНАЯ МОНОГРАФИЯ

T. 1.

Научные редакторы:

АНДРАШ ЗОЛТАН, ОЛЕГ ФЕДОСОВ, САБОЛЬЧ ЯНУРИК

Рецензенты:

П. Дюрчо (Братислава), Л. СТЕПАНОВА (Оломоуц), Ж. Финк
(Загреб)

TINTA KÖNYVKIADÓ, BUDAPEST, 2013
ИЗДАТЕЛЬСТВО «ТИНТА», БУДАПЕШТ, 2013

Фраземи із компонентом *вода* в подільських і суміжних говірках

КОВАЛЕНКО Наталія Дмитрівна

Кам'янець-Подільський, Україна

E-mail: kovalenko.bor@gmail.com

Різноаспектне вивчення фраземіки діалектних систем створює основу для узагальнень про тенденції розвитку не лише територіального мовлення, а й загалом національної мови. Актуальними є систематизація загального словникового фонду та дослідження фразем на хронологічному, просторовому та функціональному рівнях, що дозволить говорити про трансформаційні процеси у фразеологічній системі не тільки формальної структури та значення, а й ступеня яскравості конотативного складника.

Фразеологія українського говіркового мовлення в останні десятиліття все частіше стає об'єктом різноаспектних досліджень (див. праці В. М. Мокієнка, В. Д. Ужченка, Д. В. Ужченка, А. О. Івченка, Г. М. Доброльожи, М. Я. Олійник, О. Л. Плетневої, Н. Г. Романюк та ін.).

Наукову цінність мають лексикографічні праці, що в різні часові проміжки зафіксували фраземи. З-поміж публікацій кінця ХХ – початку ХХІ ст. на особливу увагу заслуговують українські діалектні словники фразем: південно-західного наріччя (Вархол 1990, Коваленко 2011); південно-східного наріччя (Ужченко 2002, Чабаненко 2001); північного наріччя (Аркушин 2003, Доброльожа 2010). Значно поповнюють емпіричну базу української діалектології також і фразеологічні матеріали, зафіксовані в словниках говірок, подані в дисертаційних дослідженнях, статтях.

Матеріалом для нашого дослідження стали фраземи, записані авторкою за спеціальним питальником упродовж 1998–2010 рр. на території Поділля, а також для порівняльного опису залучено приклади з інших говорів південно-західного наріччя (транскрипцію авторів зберігаємо).

Особливо цінним є те, що у вживанні фразем розкривається рівень мовної компетенції діалектоносія, додаткова інформація про ареальність мовлення, виявляються характеристики всіх інших мовних рівнів (від фонетичного до синтаксичного). Фраземіка говірок є також вдячним матеріалом для дослідження ареалу побутування компонентів, зокрема діалектизмів, локалізмів, архаїзмів тощо, специфіки функціонування та частоти вживання мовних одиниць.

В основі образності фразем усного мовлення лежать спостереження над навколишнім світом. Традиційним для українського етносу є образно-метафоричне відображення у мові й культурі зв'язку людини з природою, осмисленням себе в цьому світі, а звідси й розуміння законів побудови довкілля і всесвіту загалом. Фраземи функціонально не є максимально навантаженими у мовленні, але у безпосередньому спілкуванні з респондентом виявляємо, що у момент повідомлення фразема стає центральною у передачі експресії.

Невичерпними джерелами фразеотворення в українській, як і в інших слов'янських мовах, є різні аспекти народного буття. Такі назви, як вода, небо, земля, зорі, є найдавнішими, тому вони завжди активно вживаються в розмовному мовленні й мають особливий статус завдяки архаїчності. Зазначимо, що фраземи із компонентом *вода* фіксують усі фразеологічні словники (матеріали до словників), що презентують українське діалектне мовлення. Власне, лексема *вода* як компонент фразем активно вживається у всіх говірках, не виявляючи територіальних особливостей, за винятком форм відмінкових закінчень.

Значну кількість фразем та паремій, записаних на території Поділля, вміщено на сторінках багатьох лексикографічних праць, що були укладені або побачили світ у кінці XIX – на початку XX ст.: *піти за водою* 'пропасти безслідно' (Грінченко 3: 188), *росте, як из води* (Номис 1993: 384), *як из води пішов* (Номис 1993: 384), *гуде, як вода з лотоків* (Номис 1993: 603), *лишилася, як на воді* (Номис 1993: 135); *трудно вийти з біди, як каміню з води* (Номис 1993: 131); *так колотить всіма, як вір водою* (Номис 1993: 182), *як камінь у воду* (Номис 1993: 121).

Зростає роль і значення нових досліджень з ареальної фраземіки, яка накопичує образні вторинні номінації, свідчить про специфіку відтворення мовної картини світу, має зв'язок з етнокультурою. Крім того, фраземіка говірок «безперервно живить фразеологію літературної мови багатством форм і влучністю змісту, варіантністю й синонімічністю, експресивно-емоційною наснаженістю» (Ужченко 2003: 5).

Зафіксовані фраземи сучасного діалектного мовлення з подільських і суміжних говірок південно-західного наріччя демонструють факти повного збігу семантики, компонентного складу та структури деяких фразем у різних діалектах, у літературній мові та діалектах; приклади вживання діалектизмів, локалізмів; зміни семантики.

Фразеосемантичне поле «Мовленнєва діяльність людини» в подільських і в суміжних говірках характеризується активністю вживання, численністю варіантів, переважанням структур словосполучення. Фраземи із компонентом *вода* складають основу фразеосемантичної групи «мовчати»: західноподільські *во'ди в рот (рота) наб'рати*, *во'ди в писок наб'рати*, *йак (ніби, що) во'ди в писок наб'рати*, *тан'би во'ди в морду наб'рати*, *наб'рати во'ди в морду*; східно-подільська *набрати води в рот* (Доленко 1975а: 155); наддністрянські *йак в рот во'ді набрав* 'про мовчазного чоловіка', *седет' йак водé в рот набрав* 'про мовчазного чоловіка', *мовчйт' йак риба у вод'і* 'про мовчазну жінку' (Романюк 2002: 123), *таги (зимної/студеної) води в писок /рот набраў* (Романюк 2002: 39).

Характеристика особливостей мовлення чи суті сказаного в говірковому мовленні, як правило, продукується сталими виразами: західноподільська *та-лапати йак каме"нем у воду* 'багато говорити'; східноподільська *ляпнув, як гарпником по воді* 'сказав невдало' (Доленко 1975а: 154); буковинські *як прутом по воді б'є* 'говорить, видавливая с трудом слово из себя' (Бабич 1975: 13), *як віл у воду бовтнув* 'сказать невпопад' (Бабич 1975: 13).

Фразеосемантичне поле «Трудова діяльність людини» представлено семантичним рядом 'ледарювати', що наповнений одиницями, побудованими за семантичною моделлю «виконувати марну роботу = ледарювати»: західноподільські *товк'ти воду ў с'туп'і*, *ситом воду но'сити*; східноподільські *решетом воду міряти* (Доленко 1972: 141), *зливати воду на купу* (Доленко 1975b: 105). Фразема *носити воду в решеті* є загальнонародною (ФСУМ 1993: 557), а на території південно-західного наріччя фіксуємо варіанти: західноподільська *но'сити воду в сит'і*; східноподільська *пере'носити ситом воду*; бойківська *решетом воду мірити* (Демський 1982: 181). Зауважимо, на названі одиниці можуть вживатися і зі значенням 'зволікати'.

У говірковому мовленні загальновідома фразема *не братися [і (ні, ані)] за холодну воду* зі значенням 'нічого не робити; нічим не займатися' (ФСУМ 1993: 58) зазнає лексичної варіації, оскільки паралельно в подільських говірках ми зафіксували побутування одиниць із лексичними варіантами *зимна, студена*, наприклад: *не" брати'с'а за холодну воду*; *не" брати'с'а за з'имну воду*; *за студену воду не" брати'с'а*. Найвищий вияв ознаки передає семантична модель «не в змозі виконати найлегшу роботу = дуже лінивий»: західноподільська *лошки во'ди ў хату не" в'несе*. Трансформацію фразем фіксуємо у подільських говірках: західноподільська *лити воду в с'тупу* 'виконувати непотрібну роботу'; східноподільська *варити воду в ступі* 'розпочинати сварку' (Доленко 1975a: 135).

Фразеосемантичне поле «Поведінка людини» має семантичний ряд «зникнути», до якого належать мовні одиниці найбільше з компонентом *вода*: західноподільські *йак у воду канути*, *йак у воду в'пасти*, *йак кам'ін' у воду*, *про'пасти йак бул'ка на во'д'і*; буковинська *як у воду впасти/канути* (Бабич 1978: 88); наддністрянська *пропав як (чорна) сіль на воді* (Романюк 2002: 64); лемківські *пропа'сти як ка'мін' у во'ді* (Вархол–Івченко 1990: 63), *пуйти' як во'да* (Вархол–Івченко 1990: 31).

Прозору мотивацію мають фраземи західноподільських говірок на позначення поняття 'втопитися, вчинити самогубство', що належать до семантичної групи «померти» фразеосемантичного поля «Фізичний стан людини». Звичайно, їх семантика акумулюється в компоненті *вода*: *н'ід воду н'і ти*, *н'і ти за во'дом*, *в воду канути*, *в'ідати к'ін'ц'і ў воду*, *пот'аг'нуло ў воду кого*. Вираз *йак в воду в'пасти*, що побутує зі супровідним словом *заснути*, ми зафіксували лише в одній говірці Західного Поділля зі значенням 'швидко і міцно заснути'.

Фразеосемантичне поле «Поведінка людина» об'єднує численні одиниці діалектного мовлення, що називають певні ознаки, притаманні особі. Об'єднані пошуком більш яскравого образу, фраземи характеризуються великою кількістю синонімів із широкою понятійністю й неоднорідною структурою. Особливо чітко продукується уявлення про чисту воду як про високу моральність людини, правдивість, чесність тощо, наприклад: *брати за чисту воду*, *мати за чисту воду* 'вірити'; *не" брати за чисту воду* 'не вірити'; *ви'води'ти (ви'висти / в'іве'сти) на чисту воду кого*, *в'мити в чист'ій во'д'і кого* 'викрити когось'. На позначення поняття 'обманювати' часто вживають фраземи: *кала-мути'ти воду*, *мути'ти воду*.

Фраземіка діалектного мовлення, як відомо, має здатність більш тривалий час, ніж лексична система мови, зберігати давні діалектні слова, фонетичні риси і граматичні форми, тому вона є джерелом для дослідження історії мови і власне діалектології, динамічних процесів, основою для різних видів мовних реконструкцій: *h'iti za vo'dom/vo'dov* 'вчинити самогубство', йти *йак во'да дз'іл'ізо ни^eсе* 'втрачати свідомість під час похорону', з *него шо з гуски во'да* 'байдужий', с'т'іко *мати йак во'ди ў сит'і* 'мало заробити', *ўто пити ў'лишиц'і во'ди* 'завдавати неприємностей через дрібниці'.

Менше зазнав ареальних змін компонент *вода*: в орудному відмінку однини закінчення *-ом, -ов*, що є характерною рисою західноподільських і наддністрянських говірок; в родовому відмінку однини закінчення *-е* відбиває фонетичні ознаки наддністрянських говірок. Більше територіально маркуються інші компоненти фразем: *м'ірити, почуватис'і, напийс'і, не^u б'рати^eс'і, дз'іл'ізо, лижка* та ін.

Отже, вивчення фраземіки діалектного мовлення не тільки уможливорює найповніше дослідження говірки на різних мовних рівнях, а й пізнання мовленнєво-мисленнєвих процесів людини, її духовної сутності, сприйняття навколишнього світу. На матеріалі фраземіки можна спостерігати специфіку функціонування, частоту вживання мовних одиниць, їх передбачувану й непередбачувану сполучуваність. Фраземи можуть зберігати локальні мовні явища, а також вже втрачені в ужитку номінації. На прикладах з усного діалектного мовлення ми продемонстрували, що визначальні фонетичні риси говірок відбиваються в сталих виразах, так само фіксуємо побутування фразем та їх компонентів у різних ареалах, як суміжних, так і дистантних.

Подальшого дослідження потребують питання про існування нашарувань інших говорів і мов та глибинний у часі зв'язок між лексемами та компонентами фразем.

Словники

- Аркушин 2003 = Аркушин Г. Л. *Сказав, як два зв'язав. Народні вислови та загадки із Західного Полісся і західної частини Волині*. Люблін–Луцьк, 2003.
- Вархол–Івченко 1990 = Вархол Н. Д., Івченко А. О. *Фразеологічний словник лемківських говірок Східної Словаччини*. Братіслава, 1990.
- Грінченко = Грінченко Б. Д. (ред.) *Словарь української мови*. Т. 1–4. Київ, 1907–1909.
- Доброльожа 2010 = Доброльожа Г. М. *Фразеологічний словник говірок Житомирщини*. Житомир, 2010.
- Доленко 1972 = Доленко М. Т. *Фразеологічний словник Поділля*. В кн.: *Питання фразеології східнослов'янських мов*. Київ, 1972. 141–142.
- Доленко 1975а = Доленко М. Т. *Матеріали для словаря діалектних фразеологізмів Подолля*. *Вопросы фразеологии* 1975/8: 131–161.
- Коваленко 2011 = Коваленко Н. Д. *Слова з язика, як бджоли з вулика: матеріали до словника народних порівнянь подільських і волинських говірок Хмельниччини*. Кам'янець-Подільський, 2011.
- Номис 1993 = Номис М. (укл.) *Приказки, прислів'я, і таке інше*. Упоряд., приміт. та вступна ст. М. М. Пазяка. Київ, 1993.

- Ужченко 2002 = Ужченко В. Д., Ужченко Д. В. *Фразеологічний словник східнослобожанських і степових говірок Донбасу*. Луганськ, 2002.
- ФСУМ 1993 = *Фразеологічний словник української мови*. Уклад. В. М. Білоноженко та ін. Кн. 1. Київ, 1993.
- Чабаненко 2001 = Чабаненко В. А. *Фразеологічний словник говірок Нижньої Наддніпрянищини*. Запоріжжя, 2001.

Література

- Бабич 1975 = Бабич Н. Д. О фразеологическом словаре буковинских говоров. *Вопросы фразеологии* 1975/8: 5–13.
- Демський 1982 = Демський М. Т. Деякі особливості бойківської фразеології. В кн.: *Структура українських говорів*. Київ, 1982.
- Доленко 1975b = Доленко М. Т. Із спостережень над діалектною фразеологією Поділля. *Українське мовознавство*. Вип. 3. Київ, 1975. 102–107.
- Романюк 2002 = Романюк Н. Г. *Фразеологія верхньонадністрянських говірок нижньої течії річки Бистриці*. Дис. канд. філол. наук. Запоріжжя, 2002.
- Ужченко 2003 = Ужченко В. Д. *Східноукраїнська фразеологія*. Луганськ, 2003.